

Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету

Іващенко В. Ю. Діяльність професора Д. І. Багалія в галузі видання мемуарних пам'яток з історії Харківського університету // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 193 – 195.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський; А. О. Баскакова

від 1866 року, його паспорт для поїздки за кордон від 1867 року, свідоцтво про одруження з Єлизаветою Густовівною фон-Ленц.

Матеріали службової та громадської діяльності містять такі раритети, як трудова книжка Бориса Павловича, його атестат професора та диплом доктора фізико-математичних наук, чисельні службові автобіографії та характеристики, а також свідоцтво про присудження почесного звання Заслуженого діяча науки Української РСР, грамоти та подяки. Цікавий блок матеріалів цього розділу становлять документи періоду евакуації часів Великої Вітчизняної війни.

До творчих рукописів Бориса Павловича можна віднести географічну карту України 1927 року, складену за участі професора Остащенка-Кудрявцева, з його власноручними помітками, записники періоду його перебування в м. Алма-Ата під час Великої Вітчизняної війни з геодезичними обчисленнями. Нещодавно кафедрою геодезії ХДАМГ музеєві ХДТУБА було передано два зошити з конспектами лекцій з геодезії, складених Борисом Павловичем в 1955 році. Вони теж віднесені до творчих рукописів.

Мемуарні матеріали представлені у фондї 10-ма зошитами власноручних рукописів професора, написаних після 1948 року, та машинописним передруком цих матеріалів, який зробила З. Б. Остащенко-Кудрявцева. Докладніше про цей комплекс документів йдеться у доповіді О. Л. Рябченко.

Наступний розділ містить листування професора з його колегами та учнями, видавцями його наукових праць і мемуарів, сімейне листування, а також підбірку співчуттів, надісланих його родині з приводу смерті Бориса Павловича. Перлиною цього розділу можна вважати лист до фондоутворювача видатного астронома академіка М.П. Барабашова.

Цікавим видається і комплекс майново-господарських та побутових матеріалів, в якому зосереджені документи воєнного періоду (продовольчі картки, перепустки, проїзні документи тощо).

Корисну інформацію про видатного вченого містять чисельні вирізки з газет, журнальні публікації, присвячені Борису Павловичу. Найбільш цінною видається книга А. С. Васильєва про експедицію на Шпіцберген 1900 року, яку було видано у 1915 році.

Образотворчі матеріали обіймають час, починаючи з XVII сторіччя до середини XX, і характеризують родовід фондоутворювача і його власну насичену видатними подіями і визначними особистостями біографію. Найбільший блок матеріалів присвячений науково-педагогічній діяльності проф. Остащенка-Кудрявцева в Харкові.

Документи власного архіву Бориса Павловича Остащенка-Кудрявцева – це багатюща джерельна база для вивчення історії вітчизняної науки та вищої освіти, процесів формування інтелектуальної еліти нашої країни. Вивчення цих документів дає нам шанс, подолавши ганебну історичну амнезію, виправити несправедливість і повернути нашим сучасним співвітчизникам дивовижну постать вченого зі світовим іменем Бориса Павловича Остащенка-Кудрявцева.

Іващенко В. Ю.

Діяльність професора Д. І. Багалія в галузі видання мемуарних пам'яток з історії Харківського університету

Аналіз співвідношення рукописних і опублікованих мемуарів з дореволюційної історії Харківського університету свідчить про значну перевагу останніх. Причому, у більшості випадків публікації є єдиним джерелом тексту спогадів, автографи яких або не збереглися взагалі, або розсіяні по численних, часто не анотованих, архівних фондах. Така ситуація зумовлює необхідність спеціальних археографічних досліджень, які проллють світло на особливості та характер мемуарних публікацій з університетського життя.

Усього зареєстровано 123 найменування мемуарних публікацій з історії Харківського університету XIX-початку XX ст., з них 80 – це первинні публікації. Досить значним (35%) є процент перевидань, що свідчить про стійкий інтерес суспільства до університетської тематики.

Найбільшою активністю публікаторська діяльність в області мемуаристики відзначалась у 1890-1900-х роках, коли була обнародована майже половина мемуарних творів відповідної тематики. Причому, основний тягар з видання професорсько-студентських спогадів винесли на собі місцеві публікатори. Їхніми зусиллями мемуарні свідоцтва викладачів і колишніх вихованців Харківського університету з'явилися на сторінках газет, історичних та громадсько-політичних журналів, у вигляді окремих видань.

Чимало мемуарних пам'яток з університетського минулого було введено до наукового обігу Д. І. Багалієм. Наприкінці XIX-го на початку XX-го ст. Д. І. Багалій видав два томи «Опыта истории Харьковского университета» [1; 2]. Оглядаючи джерельну базу своєї фундаментальної праці, Дмитро Іванович явну перевагу віддавав «документам з університетського архіву». Однак, відводячи матеріалам «приватного характеру» допоміжну, другорядну роль, він водночас визнавав: «Часто одна влучна характеристика сучасника дає нам більше, аніж купа офіційних документів... Лише одні записки сучасника можуть оживити сухі дані архіву, відтворити живі образи старих діячів з їхніми індивідуальними особливостями, з їхніми позитивними рисами і недоліками, змалювати картини побуту в його реальному оточенні» [1, с.8].

Визначивши, таким чином, головні пріоритети своєї роботи, Д. І. Багалій пообіцяв поряд з офіційними документами «ретельно експлуатувати» спогади безпосередніх учасників подій. Найбільш доцільним засобом їхнього використання він вважав обширні цитування. Всі висновки, зроблені на підставі аналізу архівних матеріалів, по можливості ілюструвалися чисельними мемуарними свідоцтвами, причому, спогади різних авторів про одні й ті самі події обов'язково наводилися поряд і коментувалися. Виняток було зроблено лише для записок вихованця Харківського університету 1820-х рр., місцевого публіциста І. І. Боровиковського, який

сховав своє ім'я під криптонімом «І. Б.» [2, с.1106-1114] та автобіографії студента 1830-х рр. Л. С. Геєвського [2, с.1114-1121], які Д. І. Багалій умістив у спеціальному «Додатку», знов-таки з власним коментарем.

Окрім вищеназваних, завдяки «Опыту истории Харьковского университета» майже у повному обсязі були перевидані вже обнародовані раніш спогади професора класичної філології К.-Д. Роммеля, який викладав у Харківському університеті з січня 1811 р. до червня 1814 р. [1, с.283-290; 580-581; 719; 981] та колишніх харківських студентів — О. Г. Розальон-Сошальського, що по закінченні університету обрав військову кар'єру [1, с.306; 575-581; 588-589; 889-890; 919; 981; 1037-1039], викладача харківських гімназій та пансіонів Ф. О. Рейнгардта [2, с.824-825], відомого історика М. І. Костомарова [2, с. 600; 606-608; 863-865], та «Н.» [2, с.596-623; 812-815; 860-861; 961-964; 996].

Уперше на сторінках цього видання побачили світ уривки з мемуарних праць одного з перших вихованців Харківського університету Т.І. Селіванова [1, с.315; 573-581; 971, 974], професора політичної економії та дипломатії Т.Ф. Степанова [2, с.555-575; 796-798], професора хірургії, ректора Харківського університету М. І. Еллінського [2, с.623-625] та студента 1830-1835 рр., у подальшому високопосадового чиновника Д. П. Хрущова [2, с.597; 599-600; 603; 607-609; 866-868]. Причому, останні збереглися лише у даному виданні.

Поряд зі спогадами професорів і студентів Харківського університету в цій праці наводились також записки людей «сторонніх», які здебільшого висвітлювали приватне життя харківської професури. Завдяки цьому збереглися цікава інформація про характер і звички професора російської історії Г. П. Успенського, подана одним із його синів, [2, с.884-888] та спогади чиновника похідної канцелярії князя Г. О. Потьомкіна Цебрикова, що у 1813-1814 рр. відвідав у Харкові родину свого брата, про комерційну діяльність професорів-іноземців [1, с.899, 1023, 1026, 1041].

Однак, оскільки фундаментальна праця Д. І. Багалія з історії Харківського університету була доведена лише до 1835 р., вона вмістила лише ті мемуари, що торкалися початкової історії цього навчального закладу. Окрім того, будучи складовою частиною історичної праці, зазначені публікації не надають належного уявлення про ставлення їхнього публікатора до питань археографії.

Треба зазначити, що наприкінці XIX на початку XX ст. археографічний рівень мемуарних публікацій залишався дуже низьким, що зумовлювалося бажанням публікаторів якомога розширити аудиторію читачів свого видання, надавши їм цікавий і повчальний матеріал.

Так, за твердженням співробітника «Исторического вестника» К. М. Михайлова, його редактор вважав «відповідним» матеріалом для свого журналу «той, який є приємним і подобається публіці і легко нею переварюється» [7, с.1027]. Звісно, дотримання всіх правил археографії джерела могло лише зробити матеріал надто важким та нудним для читача.

В. Я. Брюсов, який у 1899-1902 рр. виконував обов'язки секретаря редакції журналу «Русский архив», пізніше так писав про археографічні прийоми П. І. Бартенєва: «Далекий від сучасних методів дослідження та видання документів, він вважав за можливе не тільки скорочувати, а інколи навіть підновлювати їхній текст. Надмірне піклування про точність здавалось йому «дріб'язковістю» [4, с.116].

Семевський М. І. у статті, яка повідомляла про початок виходу «Русской старины», між іншим зазначав, що «матеріали будуть друкуватись з цілковитою точністю дослівно, а деякі, найбільш важливі чи характерні — і буквально, тобто із збереженням правопису оригіналу». У разі необхідності передбачалося супроводжувати їх передмовами або післямовами та примітками [8, с.6]. Однак дотримуватися цієї програми було важко через цензурні умови, які спричиняли значні скорочення, а часто і суттєві викривлення текстів.

Оскільки публікації з додержанням усіх археографічних правил у ті часи були рідкістю, дуже цікавим виглядає досвід видання перших 16 розділів «Автобіографії» С. Л. Геєвського, присвячених дитинству та юності мемуариста [6], публікатором якої виступив Д. І. Багалій.

Поданий перед текстом записок вступ він розпочав докладною біографією С. Л. Геєвського, особливо підкресливши ті риси характеру, що спонукали Степана Лукича до мемуаротворчості. На думку Д. І. Багалія, численні віршовані та прозові твори колишнього вихованця Харківського університету були втіленням любові до рідного краю та пристрасті до літератури. Цю тезу Дмитро Іванович підтвердив, подавши бібліографію опублікованих і рукописних праць С. Л. Геєвського.

Далі, змалювавши історичний фон, на тлі якого сформувалася самосвідомість мемуариста, Д. І. Багалій звернув увагу читача на особливості авторського стилю та змісту автобіографії, обґрунтував необхідність її видання: «С. Л. Геєвський послідовно, крок за кроком, викладає історію свого сірєнького життя, а зрештою у читача складається ясне, чітке уявлення про життя тисячі інших, таких самих дрібномаєткових дворян» [6, с.378].

Будь-які сумніви щодо повноти публікації розсіюються при зверненні до автографа рукопису [10; 11]. Тексти оригіналу та опублікованої частини «Автобіографії» повністю співпадають, що свідчить про дбайливе ставлення Д. І. Багалія до джерел мемуарного характеру.

Однак окремі публікації не задовольняли Дмитра Івановича, про що свідчить його рецензія на дві збірки спогадів, які у 1899 р. підготувало і випустило Московське товариство розповсюдження корисних книг [3]. Ці збірки, перша з яких знайомила читачів із записками колишніх вихованців Московського університету [5], а друга — зі спогадами видатних випускників університетів Англії, повинні були покласти початок серії видань, присвячених університетському питанню.

Підкресливши важливість такої роботи, Д. І. Багалій звернув увагу на слабкі сторони перших випусків і поділився власними поглядами на проблему публікації мемуарної спадщини з університетського минулого. На його думку, спогади колишніх випускників і професорів доречно видавати у вигляді «систематичних збірок..., присвячених, зокрема, кожному з російських університетів» [3, с.141]. Він вважає, що подібний підхід дозволить

досягти «повноти, послідовності, ясності та виразності вражень і міркувань» [3, с.141], стимулює появу нових спогадів, надасть цінності навіть уривчастим і надто дрібним свідоцтвам.

При підготовці видання необхідно зібрати усі друковані та рукописні мемуарні твори, перекласти російською мовою закордонні публікації і розподілити наявний матеріал у хронологічній послідовності. Тексти спогадів повинні супроводжуватися передмовою з загальною характеристикою університету, стислими повідомленнями про життєвий шлях мемуаристів і коментарем. Обов'язковим елементом є також вказівки на походження тексту та повноту публікації [3, с.141-144].

Хоча на той час спогадів про Харківський університет було виявлено не так уже й багато, Д. І. Багалій висловив упевненість, що їхня сукупність складе цінну, змістовну та цікаву збірку. На жаль, даний проєкт реалізований не був, і вироблені Дмитром Івановичем археографічні принципи, які відповідають навіть сучасним вимогам історичної науки, знайшли втілення тільки у зазначених вище публікаціях. Правда, у 1910-ті рр. була зроблена спроба привернути увагу дослідників до мемуарів з історії вищої освіти в Росії.

Спогади складають центральну частину збірки І. М. Соловйова «Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников» (Спб, 1914), але, як зауважує сам автор, обмежені розміри видання не дозволили охопити увесь комплекс мемуарів з життя російських університетів [9, с.1-2]. І цілком природно, що спогади про провінційні університети подані тут далеко не повно. Так, Харківський університет представлений шістьма авторами (щоправда, до числа спогадів була необґрунтовано включена промова В. Н. Каразіна у зібранні харківського дворянства). До значних мінусів видання можна віднести також відсутність коментарів і будь-якої характеристики джерел, окрім відомостей про місце їхньої попередньої публікації.

Таким чином, завдяки діяльності Д. І. Багалія було зібрано та введено до наукового обігу багато мемуарних пам'яток з історії Харківського університету першої половини XIX ст. Дбайливе ставлення до тексту записок, що публікувались, вкупі з докладними коментарями, дозволили зберегти до нашого часу не лише спогади, автографи яких частково втрачені, але й інформацію про мемуаристів, здебільшого маловідомих, та обставини появи їхніх записок.

1. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Т.1: (1802-1815 гг.). — Харьков, 1893-1898.
2. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Т.2: (1815-1835 гг.). — Харьков, 1904.
3. Багалей Д. И. Новые данные по истории университетского быта // Жизнь. — 1899. — Т.9.
4. Брюсов В. Обломок старых поколений. П. И. Бартенев // Русская мысль. — 1912. — №12
5. Воспоминания о студенческой жизни В. О. Ключевского, П. М. Обменского, Д. Н. Свербеева и др. — М., 1899.
6. Геєвский С. Л. Автобиография (1813-1862) // КС. — 1893. — Т.42. — №9; Т.43 -№10, 12; 1894. — Т.45. — №4, 6.
7. Михайлов К. Н. На редакционном приеме у С. Н. Шубинского: (Личные о нем воспоминания) // Исторический вестник. — 1913. — №12.
8. Семевский А. В. Об издании с 1 января 1870 г. Ежемесячного исторического журнала «Русская старина» // ЖМНП. — 1869. — Ч.146. — №12.
9. Соловьев И. М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Вып.1: Университеты до эпохи шестидесятих годов. — Спб., 1914.
10. ЦДІАК. — Ф 2022. — Оп. 1. — арк. 1;
11. ЦДІАК. — Ф 2022. — Оп. 1. — арк. 35.

Капко С. М.

Масонська скринька з зібрання Харківського історичного музею

У фондах Харківського історичного музею з 1951 року зберігається велика (650x380x520 мм) скринька-сейф темного дерева. Вона якісно виготовлена, вишукана за формою, має знизу чотири ніжки, дві металеві ручки по обидва боки, залізний замок і важке віко з таємним сховком всередині, зовні оздоблена малюнками та лакуванням.

Даний експонат має інвентарний №8290/2813 вст. і значиться за описом як «каса ремісницького слюсарного цеху для зберігання грошей, цехової печатки, документів». Однак, малюнок, яким прикрашена передня стінка скриньки, дозволяє інтерпретувати даний експонат по-іншому — як ритуальну чи вжиткову річ, що використовувалась у роботі однієї з масонських лож початку XIX ст.

Масонство, як релігійно-містична течія виникло в країнах Західної Європи в пізньому середньовіччі. Франк-масонами, або вільними мулярами, називали тоді будівельників, які зводили храми та мали право вільно переходити з міста до міста (на відміну від звичайних мулярів, які виконували лише місцеві підряди). Престиж франк-масонів підкріплювався їх міфологічним багажем: свій родовід вони вели від будівників стародавніх «див світу» та храму царя Соломона в Єрусалимі. Архітектурним знанням і секретам своєї професії вони надавали філософсько-містичного сенсу, а для збереження таємниць ремесла вводили спеціальні ритуали, паролі, особливі символічні знаки, якими засвідчувалася приналежність кожного масона до тієї чи іншої професійної категорії — учень, підмайстер, майстер.

З початку XVII ст. серед масонів з'являються перші не професійні, а «філософські» або «спекулятивні» муляри — особи вільних професій, військові, аристократи, приваблені новими для їх часу філософськими та